

List do Rzymian św. Pawła w recepcji Tertuliana

Osoba i listy św. Pawła zawsze interesowały egzegetów, teologów i duszpasterzy. W obecnym czasie zainteresowanie to uległo jeszcze zdynamizowaniu spowodowanym przez obchodzony Rok św. Pawła. To zainteresowanie pismami św. Pawła i jego teologią zauważa się już od czasów poapostolskich. Listy Apostoła Narodów od początku stanowiły niewyczerpalną skarbnicę tekstów i argumentów teologicznych. Sięgali po nie pisarze wczesnochrześcijańscy Wschodu i Zachodu. Owo wykorzystywanie pism św. Pawła miało różny charakter i formę. Celem niniejszego opracowania będzie ukazanie recepcji Listu do Rzymian św. Pawła Apostoła w Afryce prokonsularnej na przełomie II i III wieku na przykładzie Kwintusa Septymiusza Florensa Tertuliana¹.

1. Tertulian, Afryka prokonsularna i św. Paweł

Wybór Tertuliana (ok. 155–ok. 225) i jego dzieł oraz tego regionu ówczesnego świata wydaje się głęboko zasadny. Przede wszystkim stoi on u początków zachodniej teologii uprawianej w języku łacińskim i uważany jest powszechnie za „ojca łaciny kościelnej”. Jego pisma są zatem nieocenionym świadectwem rozwoju języka, a przede wszystkim teologii, która na Zachodzie zaczęła się

¹ O postaci Tertuliana i jego teologii zob. A. D'Ales, *La théologie de Tertullien*, Paris 1905; R. Roberts, *The Theology of Tertullian*, London 1924; J. Sajdak, *Kwintus Septymiusz Florens Tertulian. Czasy-życie-dzieła*, Poznań 1949; W. Turek, *Tertulian*, OŻ XV, Kraków 1999; R. Uglione, *Tertulliano. Teologo e scrittore*, Brescia 2002; E. Osborn, *Tertullian, first theologian of the West*, Cambridge 2003; P. Podolak, *Introduzione a Tertulliano*, Brescia 2006. O miejscu Pisma św. i jego interpretacji w pismach Tertuliana zob. R.P.C. Hanson, *Notes on Tertullian's Interpretation of Scripture*, *Journal of Theological Studies* 12 (1961) 273–279; T.P. O'Malley, *Tertullian and the Bible: Language – Imagery – Exegesis. Latinitas Christianorum Primaeva*, Nijmegen 1967; J.H. Waszink, *Tertullian's Principles and Methods of Exegesis*, w: *Early Christian Literature and the Christian Intellectual Tradition: In Honorem Robert M. Grant*, red. W.R. Schoedel, R.L. Wilken, Paris 1979, s. 17–31; J. F. Jansen, *Tertullian and the New Testament, Second Century 2* (1982) 191–207; G. Azzali Bernardelli, „*Quomodo et scriptum est*” (*Scorp.* 11,5): *nota su ermeneutica e tradizione apostolica in Tertulliano montanista*, *Augustinianum* 30 (1990) 221–257.

dopiero kształtować i to w znacznej mierze właśnie w oparciu o pisma św. Pawła. W najwcześniejszym dokumencie, jaki zachował się w języku łacińskim z początków chrześcijaństwa w Afryce prokonsularnej, a którym jest świadectwo męczeństwa 12 chrześcijan z miejscowości Scylli, znany jako *Acta Martyrum Scillitanorum*. Jest to urzędowy protokół przesłuchania sądowego, które miało miejsce 17 lipca 180 roku przed prokonsulem w Kartaginie. Dla naszych rozważań ważne jest, że w trakcie przesłuchania prokonsul Wigeliusz Saturnin, jakby odbiegając na chwilę od zasadniczego wątku przesłuchania, zainteresował się bagażem przesłuchiwanym: *Prokonsul Saturnin rzekł: 'Co tam macie w tej waszej torbie?' Speratus rzekł: 'Pisma i listy Pawła, męża sprawiedliwego'*². Jest to zatem nie tylko najstarsze świadectwo w języku łacińskim, ale przede wszystkim świadectwo istnienia już w II wieku – zanim Tertulian rozpoczął tworzenie łaciny kościelnej – przekładów na ten język pism św. Pawła, które dostępne były szerokiemu ogółowi wiernych, skoro były czytane na głębokiej prowincji i przez ludzi raczej prostych³. Pisma te były dla nich tak cenne, że stawili się z nimi przed obliczem prokonsula. Afryka od swoich początków chrześcijaństwa była więc miejscem, gdzie zagościł św. Paweł i jego listy. Był tam czytany i poważany. Nie dziwi zatem fakt, że w późniejszym okresie *corpus paulinum* był obecny w myśli chrześcijańskich autorów Afryki nie tylko z racji ważności dla rozwoju myśli teologicznej Kościoła, ale także z racji istnienia swoistej tradycji pawłowej w Afryce, ale i zachodnim Kościele języka łacińskiego. Z Afryki pochodził przecież Mariusz Wiktoryn, który jest autorem najstarszych zachowanych komentarzy łacińskich do listów Pawłowych⁴. Również pochodzący z terenu *Africa proconsularis* Augustyn pozostawił liczne komentarze do pism Pawła⁵. W języku łacińskim, w którym wypowiadali się męczennicy ze Scylli, istniało jednak więcej dzieł komentujących Listy św. Pawła. Takie komentarze pisał również Ambroziejster, Hieronim ze Strydonu, Pelagiusz, Rufin, Julian z Eklanu,

² *Passio Sanctorum Scillitanorum* 12: „Saturninus proconsul dixit: Quae sunt res in capsa vestra? Speratus dixit: Libri et epistulae Pauli viri iusti”, *The Acts of the Christian Martyrs*, red. H. Musurillo, Oxford 1972, s. 88.

³ Zob. J. Śrutwa, *Najstarszy łaciński dokument kościelny – analiza treści*, w: tenże, *Studia z dziejów Kościoła w starożytności*, Lublin 1999, s. 21–22; G. Bonner, *The Scillitan Saints and the Pauline Epistles*, *The Journal of Ecclesiastical History* 7 (1956) 141–146.

⁴ Zob. A. Baron, *Łacińskie komentarze do Listu do Tytusa (Ambroziejster, Hieronim, Pelagiusz) na tle recepcji myśli Pawłowej w starożytności*, *ŻMT* 28, Kraków 2003, s. 22–23; P. Courcelle, *Du nouveau sur la vie et les oeuvres de Marius Victorinus*, *Revue des études anciennes* 64 (1962) 127–135; P. Hadot, *Marius Victorinus. Recherches sur sa vie et ses oeuvres*, Paris 1971; A. Baron, *Mariusz Wiktoryn – człowiek i jego dzieło*, *ŻMT* 13, Kraków 1999, s. 5–82.

⁵ Zob. A. Baron, *Łacińskie komentarze do Listu do Tytusa*, s. 35–41.

Wirgiliusz z Irlandii⁶. Nie należy jednak zapominać, że poza istnieniem odrębnych dzieł poświęconych komentowaniu poszczególnych Listów, istniała również niezliczona liczba odwołań do słów Apostoła Narodów w dziełach niebędących komentarzami, ale podejmujących różnorodną tematykę teologiczną. W ten właśnie nurt wpisuje się również piśmiennictwo Tertuliana. Nie był on twórcą systematycznych komentarzy do poszczególnych ksiąg Pisma świętego, jednak w jego dziełach znajdujemy wiele odwołań do myśli św. Pawła⁷. Nawet jeżeli nie cytuje dosłownie słów Apostoła, to można dopatrzeć się różnorodnych inspiracji pism Pawła w myśli Tertuliana.

2. Pawłowy List do Rzymian w polemice antymarcjońskiej

Na przełomie I i II wieku pojawiła się na chrześcijańskiej arenie dziejów postać herezjarchy Marcjona z Synopy (ok. 85–160), którego poglądy rozpowszechniły się na cały ówczesny świat szerząc zamęt i podział wśród chrześcijan. Najważniejszymi elementami nauczania Marcjona był pogląd o oryginalności Ewangelii oraz kontrast pomiędzy dwiema przyczynami jako wyjaśnienie antytezy pomiędzy dobrem a złem w świecie⁸. Założył on istnienie dwóch Bogów – pierwszego jako sędziego, okrutnego, Boga Starego Testamentu oraz drugiego – łagodnego, pokojowego, dobrego, Ojca Jezusa Chrystusa⁹. Krańcowo pojmowany dualizm doprowadził Marcjona do odrzucenia Starego Testamentu i prawa Mojżesza, które były, według Marcjona, dziełem Boga Stworzyciela. Nie istniała zatem żadna ciągłość pomiędzy stworzeniem a zbawieniem, Prawem i Ewangelią, Stwórcą i Ojcem, człowiekiem i Chrystusem, między Starym i Nowym Testamentem¹⁰. Zatem skoro Bóg Żydów został przez Marcjona radykalnie oddzielony od Boga Jezusa Chrystusa i odrzucony, to również depozyt objawienia Boga Starego Testamentu nie mógł być autorytatywny dla prawdziwych uczniów Ojca Chrystusa. Stary Testament nie został wypełniony, ale zniesiony. Jezus przyszedł, aby obalić Stwórcę oraz odrzucić Prawo i Proroków,

⁶ Zob. tamże, s. 26–35, 41–47.

⁷ Zob. *Biblia patristica. Index des citations et allusions bibliques dans la littérature patristique*, red. J. Allenbach, A. Benoît i in., t. I, Paris 1975.

⁸ Zob. J. Pelikan, *Tradycja chrześcijańska. Historia rozwoju doktryny, t. I, Powstanie wspólnej tradycji (100–600)*, tłum. z. ang. M. Höffner, Kraków 2008, s. 77; E.C. Blackman, *Marcion and His Influence*. London/New York 1977.

⁹ Zob. Irenaeus Lugdunensis, *Adversus haereses* III, 25, 3; Tertullianus, *Adversus Marcionem* V, 18, 12; Pelikan, *Tradycja*, s. 79. Por. W. Löhr, *Did Marcion distinguish between a just god and a good god?*, w: *Marcion Und Seine Kirchengeschichtliche Wirkung. Text Und Untersuchungen Zur Geschichte Der Altchristlichen Literatur*, red. G. May, K. Greschat, Berlin 2002, s. 131–146.

¹⁰ Zob. Pelikan, *Tradycja*, s. 82.

a nie, aby je wypełnić¹¹. Aby ukazać w pełni nowość i autentyczność chrześcijańskiej Ewangelii należało, według Marcjona, odrzucić nie tylko jakiegokolwiek jej związek ze wspólnotą żydowską, ale również ze wspólnotą chrześcijańską, która opierała się na apostołach Nowego Testamentu¹². Stąd też Marcjon odrzucił grono apostołskie, a jedynym apostołem Chrystusa, który przekazał prawdziwą Ewangelię bez zafalszowania był św. Paweł¹³. *Tylko Paweł znał prawdę i to jemu została w objawieniu okazana tajemnica* – pisał o marcjonowej roli Pawła Ireneusz z Lyonu¹⁴. Konsekwencją takich poglądów na Boga i ważność Starego Przymierza było również stanowisko Marcjona wobec grona apostołów oraz kanonu ksiąg Nowego Testamentu. Marcjon starał się oddzielić Prawo od Ewangelii i przedstawić wolną od zafalszowań Ewangelię. Służył temu kanon, który został stworzony przez Pontyńczyka, zawierający *euangelion* i *apostolikon*¹⁵. Pierwszą część stanowiła oczyszczona Ewangelia Łukasza, którą Marcjon uważał za jedyną autentyczną i najsilniej związaną ze św. Pawłem¹⁶. W skład zaś korpusu apostołskiego w kanonie Marcjona wchodziły jedynie uznane przez niego za autentyczne listy św. Pawła: *List do Galatów*, *Pierwszy i Drugi List do Koryntian*, *List do Rzymian*, *Pierwszy i Drugi List do Tessaloniczan*, *List do Efezjan*, *List do Kolosan*, *List do Filipian*, *List do Filemona*. Z listów tych jednak usunął elementy, które wskazywałyby na uznanie chrześcijańskiego autorytetu Starego Testamentu czy na identyfikację Stwórcy z Ojcem Jezusa Chrystusa¹⁷. Dokonał zatem Marcjon znacznego zniekształcenia myśli Apostoła Narodów.

Takim poglądom Marcjona przeciwstawił się, w sposób najbardziej całościowy, Tertulian w swoim dziele *Adversus Marcionem*, które jest najobszerniejszym dziełem antymarcjonijskim okresu patrystycznego i największym dziełem Kartagińczyka liczącym 5 ksiąg¹⁸, powstałym ostatecznie około roku

¹¹ Zob. *Adversus Marcionem* IV, 36, 11.

¹² Zob. Pelikan, *Tradycja*, s. 84.

¹³ Zob. R.J. Hoffman, *Marcion: On the Restitution of Christianity: An Essay on the Development of Radical Paulinist Theology in the Second Century*. Chico 1984.

¹⁴ Irenaeus Lugdunensis, *Adversus haereses* III, 13, 1: „[...] qui dicunt solum Paulum veritatem cognovisse, cui per revelationem manifestatum est mysterium”.

¹⁵ Zob. Tertullianus, *De praescriptione haereticorum* 38.

¹⁶ Zob. M. Klinghardt, *The Marcionite Gospel and the synoptic problem*, *Novum Testamentum* 50 (2008) 1–27

¹⁷ Zob. Pelikan, *Tradycja*, s. 85.

¹⁸ Zob. T. Czapiga, *Obrona chrześcijaństwa w dziele „Przeciw Marcjonowi” Tertuliana*, „Prezbiterium”, 1–2 (1973) 33–47; Na temat polemiki Tertuliana z Marcjonem zob. C. Moreschini, *Temi e motivi della polemica antimarcionita di Tertulliano*, *Studi Classici e Orientali* 17 (1968) 149–186; R. Braun, *Le témoignage des psaumes dans la polémique antimarcionite de Tertullien*, *Augustinianum* 22 (1982) 149–163; I. Bochet, *Transcendance divine et paradoxe de la foi chrétienne. La polémique de Tertullien contre Marcion*, *Recherches de science religieuse* 96 (2008) 255–274.

212–213¹⁹. W pierwszej księdze *Adversus Marcionem* Tertulian zwalcza naukę Marcjona o dwu bogach oraz o dobrym, obcym Bogu, w drugiej dowodzi, że Bóg Starego Testamentu jest Bogiem jedynym, któremu należy przypisać przymioty, które Marcjon przypisuje Bogu dobremu. W trzeciej księdze swego dzieła Tertulian przeczy twierdzeniu Marcjona, że należy oczekiwać innego Chrystusa oraz dowodzi, że zapowiedziany w Starym Testamencie Mesjasz jest właśnie Chrystusem. W księdze czwartej i piątej Tertulian dokonuje analizy biblijnych podstaw nauki Marcjona, a więc Ewangelii i Listów Apostolskich. Szczególne zaś miejsce zajmuje w księdze piątej interesująca nas kwestia św. Pawła, którą Tertulian, jako adwersarz Marcjona, musiał się zająć. Trzynasty oraz czternasty punkt tej księgi dotyczy właśnie Listu do Rzymian i można stwierdzić, że jest to pierwszy syntetyczny i systematyczny wykład tego listu w języku łacińskim.

List ten, jak stwierdzają komentatorzy, choć napisany okazyjnie przed podróżą Pawła do Rzymu, wyszedł poza ramy zapowiedzi i stał się streszczeniem głoszonej przez Apostoła Ewangelii. Jest ona źródłem zbawienia, ukazuje Bożą sprawiedliwość jako źródło zbawienia, co zostało już zapowiedziane w Starym Testamencie. Dzieło zbawienia dokonane przez Chrystusa nie sprzeciwia się obietnicom danym przez Boga Izraelowi. Osiągnięcie owego zbawienia możliwe jest nie przez uczynki Prawa, ale przez wiarę w zbawcze zasługi Jezusa Chrystusa, dokonane z miłości i posłuszeństwa Bogu Ojcu²⁰. List ten zawiera więc elementy, które stały w sprzeczności z poglądami Marcjona i dlatego interpretacja Tertuliana wydaje się godna uwagi.

Tertulian już na samym początku omawiania Listu do Rzymian wskazuje, że w interpretacji Marcjona list ten ma mu dostarczać argumentów za odrzuceniem Prawa²¹, a co za tym idzie, za wykazaniem istnienia Boga Stworzyciela i Boga Dobrego. Już jednak w kolejnych wersach Afrykańczyk ukazuje, że myśl Pawła w Liście do Rzymian wyraźnie odbiega od poglądów Marcjona. Tertulian wskazuje, że Apostoł *rozwłaszcza, że Bóg jest sędzią*²², a jedną z najważniejszych Jego cech jest sprawiedliwość. Dlatego też Paweł przypisuje Ewangelię Bogu Sprawiedliwemu (Rz 1,16–17), a nie dobremu²³. Afrykańczyk – przywołując słowa Apostoła Pawła – podkreśla rzeczywistość sądu, który należeć będzie do Boga Stwórcy (Rz 2,2)²⁴. Sąd ten dokonywać się będzie według Ewangelii przez Chrystusa, stąd *i Ewangelia, i Chrystus należą do Tego, do którego i Prawo,*

¹⁹ Zob. J. Sajdak, *Kwintus Septimiusz Florens Tertulian*, s. 160–163; W. Myszor, *Wstęp: Marcjon i marcjonizm*, s. 19–20; P. Podolak, *Introduzione a Tertulliano*, s. 56–57.

²⁰ Zob. K. Romaniuk, *Święty Paweł, życie i dzieło*, Katowice 1995³, s. 140–141.

²¹ Zob. *Adversus Marcionem* V, 13, 1.

²² Tamże, V, 13, 2: „[...] iudicem deum ab apostolo circumferri”, PSP 58, s. 292.

²³ Tamże.

²⁴ Tamże, V, 13, 3.

*i natura*²⁵. Tertulian, omawiając List do Rzymian, wyakcentowuje zatem w polemice z Marcjonem, zagadnienie Prawa, jego pochodzenia i obowiązywalności i wyraźnie stwierdza, że *uznanie Prawa nie stanowi żadnego dowodu na istnienie przeciwnego Boga w Chrystusie*²⁶. Podkreśla, że Paweł w swoim liście wyraźnie opowiada się za Prawem, którego dawcą jest Bóg Stworzyciel (7,7–13): *O najwyższą pochwało Prawa! [...] Jeśli tak czci Apostoł Prawo Stworzyciela, to nie wiem, jak by mógł pragnąć Jego obalenia*²⁷. W ten sposób Tertulian wykazuje, że poglądy Marcjona o istnieniu dwóch Bogów nie były zgodne z myślą św. Pawła.

Drugą kwestią, poza obowiązywalnością Prawa, na którą Tertulian zwraca szczególną uwagę w antymarcjońskim wykładzie Listu do Rzymian, jest kwestia doketyzmu Marcjona. Afrykańczyk wykazuje, że Marcjon błędnie zrozumiał słowa Pawła o posłaniu Syna przez Ojca w ciele podobnym do ciała grzesznego, które to słowa miały być argumentem za doketystycznymi twierdzeniami Pontyczyka. Tertulian wyjaśnia, że *Paweł przypisał grzech ciału, a owe prawo grzechu umieścił w jego członkach, jako prawo sprzeciwiające się prawu umysłu. I z tego powodu został zesłany Syn w ciele podobnym do ciała grzesznego, aby grzeszne ciało wykupił podobną istotą, to jest ciałem, które musiało być podobne do ciała grzesznego, choć samo nie mogło być grzeszne. [...] podobieństwo będzie się odnosić do nazwy 'grzesznego' ale nie do udawania istoty*²⁸. A w dalszym ciągu wywodu antydoketystycznego Tertulian rozwija myśl Pawła o ciele i życiu w ciele, podkreślając, że *Apostoł nie potępia istoty ciała, ale jego czyny, które [...] będą uznawane, za winę nie istoty ciała, ale naszego w nim postępowania*²⁹. Oczywiście konsekwencją takiego podejścia do ciała jest jego zmartwychwstanie, któremu Tertulian poświęca nieco miejsca, aby ukazać niezgodność jego odrzucenia przez Marcjona z myślą Pawła (Rz 8,11). Przeciwwstawiając się poglądom Pontyczyka Afrykańczyk stwierdza: *A więc tak bardzo potwierdził (Paweł) i zmartwychwstanie ciała, bez czego ani ciała nie można nazwać czymś właściwym, ani zrozumieć,*

²⁵ Tamże, V, 13, 5: „Ergo et evangelium et Christus illius sunt cuius et lex et natura”, PSP 58, s. 292.

²⁶ Tamże, V, 13, 1: „[...] totiens probaverim concessionem eius nullum argumentum praestare diversi dei in Christo, praedicatam scilicet et repromissam in Christum apud creatorem”, PSP 58, s. 291.

²⁷ *Adversus Marcionem* V, 13, 14. 15: „O summum ex hoc praeconium legis [...] Si taliter veneratur legem creatoris, quomodo ipsum destruat nescio”, PSP 58, s. 294.

²⁸ Tamże, V, 14, 1–2: „Peccatum enim carni supra adscripsit, et illam fecit legem peccati habitantem in membris suis et adversantem legi sensus. Ob hoc igitur missum filium in similitudinem carnis peccati, ut peccati carnem simili substantia redimeret, id est carnea, quae peccatrici carni similis esset, cum peccatrix ipsa non esset. [...] Ita similitudo ad titulum peccati pertinebit, non ad substantiae mendacium”, PSP 58, s. 295.

²⁹ Tamże, V, 14, 4: „non substantiam damnans sed opera eius; quae [...] non ad reatum substantiae sed ad conversationis pertinebunt”, PSP 58, s. 295.

*co znaczy śmiertelne, a zarazem udowodnił cielesną istotę Chrystusa. Stąd i nasze śmiertelne ciała ożywione zostaną, podobnie jak i On został wskrzeszony i to tak samo, nie w inny sposób, tylko w ciele*³⁰.

Tertulian wykazuje także, że Marcjon dokonał w Liście do Rzymian zmian mających na celu wykazanie prawdziwości poglądów heretyka, które to zmiany polegały na usunięciu niektórych wypowiedzi Apostoła: *A jakich opuszczeń dokonał Marcjon właśnie w tym, i to najważniejszym Liście, usuwając to, co postanowił, wyjdzie na jaw z całości naszego wywodu*³¹. Taką zmianą wprowadzoną przez Marcjona do tekstu Listu było między innymi opuszczenie całego 9 rozdziału Listu³² oraz fragmentu z rozdziału 11 mówiącego o wiedzy i wyrokach Bożych (11,33)³³. Jednak według Tertuliana na niekorzyść Marcjona, za jego zaniedbaniem i ślepotą, bardziej przemawia to, co wydaje się, że powinien usunąć, a nie usunął z tego Listu³⁴, jak na przykład fragmenty Listu mówiące o sądzie (2,16; 2,14; 2,2).

Afrykańczyk, przywołując zatem Pawła, wykazuje jednoznacznie niezgodności twierdzeń Marcjona z poglądami Pawła, którego przecież uważał za jedyne prawdziwego Apostoła. Jednoznacznie ukazuje, że według Listu do Rzymian św. Pawła Apostoła nie istnieje dwóch Bogów, ale jeden, który jest Bogiem Prawa, Bogiem Jezusa Chrystusa i Bogiem Apostoła Pawła.

3. Wykorzystanie Listu do Rzymian przez Tertuliana w innych dziełach

Jak zauważono powyżej Tertulian nie stworzył żadnego jednolitego komentarza do pism św. Pawła. Nie było to zresztą jego celem, ani jak się wydaje nie było na przełomie II i III wieku konieczności tworzenia takiego komentarza. Jednak – co powiedziano wyżej – w wielu miejscach swych dzieł Kartagińczyk nawiązywał, bądź bezpośrednio bądź pośrednio, do myśli Pawła Apostoła. W 31 ocalałych pismach Tertuliana możemy odnaleźć 249 odwołań do będącego przedmiotem naszych zainteresowań List do Rzymian, a najczęściej cytowanym zdaniem – bo

³⁰ Tamże, V, 14, 5: „Adeo et carnis resurrectionem confirmavit, absque qua nec corpus aliud dici capit nec mortale aliud intellegi, et Christi substantiam corporalem probavit; siquidem proinde vivificabuntur et mortalia corpora nostra, quemadmodum et ille resuscitatus est, non alias proinde nisi quia in corpore”, PSP 58, s. 296.

³¹ *Adversus Marcionem* V, 13, 4: „Quantas autem foveas in ista vel maxime epistula Marcion fecerit, auferendo quae voluit, de nostri instrumenti integritate parebit”, PSP 58, s. 292.

³² Zob. tamże, V, 14, 6.

³³ Zob. tamże, V, 14, 9.

³⁴ Zob. tamże, V, 14, 9.

ośmiokrotnie – jest dwudziesty werset pierwszego rozdziału Listu³⁵. W wielu miejscach Kartagińczyk nie wskazuje jednak *nominatim* na odniesienie do Apostoła. Przyjąć trzeba, że znał on doskonale pisma Pawła i wielokrotnie w poszczególnych kwestiach teologicznych po prostu myślał słowami Apostoła. Dlatego też w poniższych rozważaniach źródłem podstawowym będą te fragmenty dzieł Afrykańczyka, w których wyraźnie powołuje się on na autorytet Apostoła Narodów i jego List do Rzymian.

Odwołania do Listu do Rzymian w pismach Tertuliana można podzielić na dwie grupy. Pierwsza to te, w których Tertulian po prostu używa pojedynczych myśli i zdań św. Pawła dla uzasadnienia swoich tez lub też jako punkt wyjścia do swoich rozważań. Nie posiadają one głębokiej teologicznej interpretacji, ale są swoistym *argumentum scripturisticum*. Na List do Rzymian powołuje się Tertulian mówiąc o roli duszy (Rz 8,3; 10,10)³⁶, o Pawle jako Apostole Chrystusa, który według ciała pochodził z rodu Dawida (Rz 1,3)³⁷, o grzeszności i odkupieniu ciała (Rz 5,20; 7,18; 8,3; 8,8; 8,17–18)³⁸, o dwóch naturach w Jezusie Chrystusie (Rz 1,3–4)³⁹, o bóstwie Chrystusa (Rz 9,5)⁴⁰ i Jego śmierci (Rz 8,32)⁴¹, gdy wskazywał na wypełnienie się w Jezusie Chrystusie zapowiedzi prorockich (Rz 9,33; 11,33–34)⁴², gdy dostarczał argumentów za odrzuceniem instytucjonalnego Kościoła (Rz 1,17; 2,11; 2, 13)⁴³. Na Pawle opierał się również wtedy, gdy w swych pismach dotykał kwestii praktycznych życia chrześcijańskiego, takich jak post (Rz 8,8; 13,13⁴⁴; 14,2–4.17.20.21⁴⁵), przyjęcie męczeństwa (Rz 4,25; 5,4–5; 8,17–18; 8,32; 8,35–38; 11,34–35)⁴⁶ bądź ucieczka od niego (Rz 6,23)⁴⁷, posłuszeństwo władzy świeckiej (Rz 13,1–4; 13,7)⁴⁸, jednożeństwo (Rz 9,7)⁴⁹, kontakty z poganami (Rz 12,15)⁵⁰. W kwestii obowiązywalności prawa Starego Testamentu Tertulian powoływał się na List do Rzymian nie tylko w przyto-

³⁵ Zob. *Biblia patristica*, t. I, s. 428–444.

³⁶ *De resurrectione carnis* 16, 13; *De anima* 15, 4.

³⁷ *De carne Christi* 22, 3.

³⁸ *De resurrectione carnis* 10, 3; 34, 3; 40,11.

³⁹ *Adversus Praxean* 27, 11.

⁴⁰ *Adversus Praxean* 13, 9; 15, 7.

⁴¹ *Adversus Praxean* 30, 3.

⁴² *Adversus Marcionem* II, 2, 4; V, 5, 9; V, 6, 9.

⁴³ *De exhortatione castitatis* 7, 4.

⁴⁴ *De ieiunio* XVIII, 2–3. 6.

⁴⁵ *De ieiunio* XV, 3–5.

⁴⁶ *Scorpiace* 7; 13.

⁴⁷ *De fuga in persecutionibus* IX, 1.

⁴⁸ *Scorpiace* 14; *De idolatria* XV, 8.

⁴⁹ *De monogamia* XI, 4.

⁵⁰ *De idolatria* XIII, 2.

czonym powyżej fragmencie *Adversus Marcionem*, ale także w innych dziełach, przywołując te same, jak powyżej, wersety Listu: Rz 1,25–27; 2,14; 8,20⁵¹; 3,31; 7,7; 7,12⁵². Za św. Pawłem powtarza również Afrykańczyk sformułowanie, że *myślenie podług ciała jest śmiercią, myślenie zaś podług ducha, jest życiem wiecznym w Chrystusie Jezusie, Panu naszym* (Rz 6,23) odnosząc te słowa przede wszystkim do zachowania czystości⁵³.

Nieco inaczej przedstawia się sytuacja z drugą grupą odwołań. Są to nieliczne miejsca, w których Tertulian dokonuje głębszej egzegezy słów Apostoła i przedstawia myśl św. Pawła w połączeniu z wykładem podejmowanego przez oboje tematu. Tertulian rozwija w nich dogmatyczną myśl Apostoła. Pierwszym i najdłuższym – swoistym traktatem – jest fragment dzieła *De resurrectione carnis* 46–47 w którym Tertulian dokonuje przede wszystkim interpretacji Rz 8,8: *A ci, którzy według ciała żyją, Bogu podobać się nie mogą*, choć przywołuje także inne fragmenty rozdziału 6. i 8. Występując przeciwko gnostyckiej interpretacji tych słów św. Pawła i podążając częściowo śladami Ireneusza z Lyonu⁵⁴, Tertulian zauważa, że ludzie określane jako „żyjący w ciele” nie są tacy z powodu ich natury, ale poprzez sposób życia. Tertulian, idąc za myślą św. Pawła, dokonuje rozróżnienia pomiędzy *substantia* i *opera*; wskazuje, na czym polega śmiertelność w ciele, a jednocześnie przedstawia pawłowe przesłanki za zmartwychwstaniem ciała⁵⁵. Drugi zaś fragment, w którym Tertulian przywołuje myśl teologiczną św. Pawła z Listu do Rzymian i dokonuje ich interpretacji, pochodzi z dzieła *De pudicitia* ostatnim z zachowanych dzieł Afrykańczyka⁵⁶. Również w tym fragmencie Kartagińczyk nawiązuje do przywołanej powyżej idei Apostoła Narodów życia dla Chrystusa i umierania dla grzechu. Wskazując na obronę wstydlivosti, czystości i świętości we wszystkich listach św. Pawła, Tertulian przytacza Rz 6,1–11 i odnosząc się do zasadniczej tematyki dzieła, jaką jest pokuta chrześcijańska za grzechy popełnione po chrzcie, rozwija rygorystyczne podejście do wielokrotnego udzielania rozgrzeszenia po chrzcie. Afrykańczyk, przywołując kilkakrotnie List do Rzymian⁵⁷, stwierdza, że skoro Chrystus tylko raz umarł dla grzechu, to nikt nie może powrócić do życia poprzez kolejne pojednanie po śmierci przez grzech, a następnie ukazuje istotę grzechu oraz obowiązywalność Prawa⁵⁸, które są jednymi z głównych motywów pism św. Pawła.

⁵¹ *De corona militis* 6, 1–2.

⁵² *De pudicitia* VI, 3–5.

⁵³ *De exhortatione castitatis* 10.

⁵⁴ Zob. Irenaeus Lugdunensis, *Adversus haereses* V, 8, 2.

⁵⁵ Zob. P. Podolak, *Commento*, w: Tertulliano, *La resurrezione della carne*, tłum. i opr. P. Podolak, Brescia 2004, s. 236–238.

⁵⁶ Zob. *De pudicitia* XVII, 1–13. Por. J. Sajdak, *Tertulian*, s. 204–205.

⁵⁷ Tertulian powołuje się na Rz 7,18; 8,2; 8,3–5; 8,6–7; 8,13.

⁵⁸ Zob. *De pudicitia* XVII, 5–13.

Zakończenie

Zarysowane powyżej użycie Listu do Rzymian św. Pawła przez żyjącego na przełomie II i III wieku Afrykańskiego pisarza i teologa Tertuliana pozwala dostrzec szczególną wagę, jaką przywiązywano już od najwcześniejszych teologicznych interpretacji do pism Apostoła Narodów, a szczególnie do tego Listu. Warto zauważyć, że Paweł był autorytetem dla wszystkich ówczesnych zarówno ortodoksyjnych, jak i heterodoksyjnych, grup chrześcijan. Również Tertulian odwoływał się do myśli Apostoła zarówno w okresie katolickim, jak i w montanistycznym. Znajomość i głębia interpretacji słów Pawła przez autorów wczesnochrześcijańskich, także Tertuliana, zachwycają po dziś dzień i są również dla nas, chrześcijan XXI wieku wzorem i zachętą do ponownego odkrycia teologicznej myśli św. Pawła, a szczególnie jego Listu do Rzymian.

St. Paul's *Letter to the Romans* in the Reception of Tertullian

Summary

The aim of this paper is to present the reception of St. Paul's *Letter to the Romans* in Africa proconsularis at the turn of the second and the third century on the example of Quintus Septimius Florens Tertullianus. In the first part the figure of Tertullian and the milieu of the Roman Africa at that time and the presence of the Apostle Paul's writings in Africa is shown, in the second part the use of the *Letter to the Romans* by Tertullian in the anti-Marcionite controversy is presented, and in the third part – the presence of the Letter in his other works. The analyzes show the extensive use of St. Paul's *Letter to the Romans* and the ideas contained in it by Tertullian.